

Тинко Євгенія Олександрівна

студентка групи ПСм-14-2,0д , IV курс, спеціальність «Психологія»

yotynko.il14@kubg.edu.ua

Науковий керівник

Москальов Максим Володимирович,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології

Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка

m.moskalov@kubg.edu.ua

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФЕНОМЕНУ ВІКТИМНОСТІ

Анотація. У статті розглянуто феномен віктимності, його природа та структура. Розкрито сутність понять «віктимність», «жертва» та причини набуття такої поведінки особистістю. Висвітлено психологічні особливості та основні чинники, що спричиняють віктимізацію у дітей.

Ключові слова: жертва; віктимність; віктимізація; віктимна поведінка; чинники віктимності особистості.

Актуальність та доцільність дослідження. Соціально-економічні та політичні зміни, які відбуваються у сучасному світі призводять до трансформацій, які вимагають від людини постійно відчувати на собі негативні впливи сьогодення. Це спонукає до віктимності в поведінці особистості. Особистість, яка психологічно не готова витримати цивілізаційні виклики може стати потенційною жертвою.

Аналіз останніх публікацій. На думку Т. М. Вакуліч, «віктимність – це набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси та ознаки, які сприяють дезадаптивному стилю реагування суб'єкта та можуть зробити її схильною до перетворення на жертву» [6, 12]. Дещо схожу думку висловлює італійський кримінолог Ч. Ломброзо, який свого часу намагався виявити риси або «жертв від природи». Проте вчений, відмічаючи відсутність «уроджених жертв», вказує на набуті особою фізичні, психічні і соціальні риси та властивості, які можуть перетворити людину на потенційну та реальну жертву [7, 192]. Отож, вивчення цього питання вимагає відповідного заглиблення в соціально-психологічну складову віктимної особистості, особливо в контексті її розвитку, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання): розкрити сутність, психологічні особливості та чинники віктимності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. О. Б. Бовть виділив такі напрями дослідження віктимології щодо жертв різного походження [5, 5-6]:

- кримінальна віктимологія;
- віктимологія травми (жертви некримінального травматизму);
- віктимологія побуту і дозвілля (широкий спектр проблем, які пов'язані із небезпекою у побуті, транспорті тощо);
- психіатрична віктимологія (проблеми жертв з порушенням психіки);
- віктимологія катастроф, екологічних і стихійних лих;
- віктимологія насильства (віктимологія сімейного насильства, сексуальних злочинів; віктимологія військових злочинів; віктимологія тероризму; захват заручників тощо); віктимологія адитивної поведінки.

Як видно із запропонованого переліку, що основною проблемою віктимології є жертва. Ряд авторів [4; 5; 6] характеризують жертву як будь-яку особу, що постраждала від неправомірних дій інших осіб, насилля, власної поведінки, збігу негативних обставин, нещасного випадку, невдачі або навіть «внаслідок відданості чомусь». Виділяють види поведінки жертви [11]: негативна, яка провокує злочин; позитивна – як реакція протидії злочину; нейтральна – та, що не сприяє вчиненню злочину. Доповненням до характеристики поняття «жертва» може слугувати класифікація типів жертв [13; 14]: *імпульсивні* – характеризуються переважним несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення при нападі правопорушника; з *утилітарно-ситуативною активністю* – це ті, що віднесені до добровільних постраждалих, рецидивних жертв, що за своєю діяльністю, статусом тощо, потрапляють у кримінальні ситуації; *настановні* – такі, що своєю істеричною поведінкою провокують злочинця на відповідні дії; *раціональні* – жертви-провокатори, що самі готують ситуацію злочину і самі попадають у цю пастку; *із ретретистською активністю* – пасивні провокатори,

що своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхують злочинців до чинення правопорушень.

Отже, у сучасному мінливому світі існує досить велика кількість аспектів, що сприяють віктимізації людини. Серед їхнього різноманіття можна виділити соціальні і феноменологічні умови та чинники. Соціальні фактори віктимізації пов'язані із зовнішніми впливами, феноменологічні умови – з тими внутрішніми змінами в людині, які відбуваються під впливом несприятливих факторів виховання та соціалізації [1, 87]. На думку В. Я. Рибальської, віктимність доцільно розрізняти залежно від фактора, що її зумовлює, а саме: віктимність як сукупність соціально-психологічних якостей особистості, пов'язаних з особливостями її соціалізації (віктимогенна деформація особистості); віктимність як виключно соціальна «безособова» якість, зумовлена виконанням соціальних функцій (професійна віктимність або «рольова» віктимність); віктимність як біофізіологічна якість особи (вікова віктимність); віктимність як наслідок патологічного стану особи (віктимність – патологія) [12, 68].

З точки зору соціального впливу на формування віктимності О. О. Байер вказує на такі явища, як вторинна віктимізація (наприклад, коли оточуючі звинувачують чи засуджують саму жертву) та рикошетна віктимізація, яка полягає в психологічній шкоді родичів та близьких постраждалого [3, 58]. Особливістю соціальних факторів є надзвичайна різноманітність зі зміною їхньої домінантності, сили впливу залежно від періоду вікового розвитку. І. В. Журлова наводить майже повний їхній огляд [8, 10-11] (див. табл. 1):

Таблиця 1. Фактори, що сприяють віктимізації

Віковий період.	Фактори, що сприяють віктимізації.
Період внутрішньоутробного розвитку плоду	Нездоров'я батьків, пияцтво та (чи) несистематичний спосіб життя, погане харчування матері, негативний емоційно-психологічний стан батьків, медичні помилки, несприятливе екологічне середовище.
Дошкільний вік (0–6 років)	Хвороби та фізичні травми, емоційна холодність і (або) аморальність батьків; ігнорування дитини та її занедбаність; зубожіння родини; антигуманність працівників дитячих закладів;

	відторгнення однолітками; антисоціальні сусіди та (чи) їхні діти; характер передач, що переглядаються.
Молодший шкільний вік (6–10 років)	Аморальність, пияцтво батьків; поведінка вітчима чи мачухи; зубожіння родини; гіперпротекція чи гіперопіка; характер передач, що переглядаються; нерозвинена мова; неготовність до навчання; негативне ставлення однолітків і (чи) вчителя; негативний вплив однолітків, старших дітей; фізичні травми, дефекти; втрата батьків; зґвалтування; розбещення.
Підлітковий вік (11–14 років)	Аморальність, пияцтво батьків; зубожіння родини; гіперпротекція чи гіперопіка; характер передач, що переглядаються; помилки педагогів та батьків; паління, токсикоманія; зґвалтування; розбещення; самотність; фізичні травми, дефекти; цькування з боку однолітків; залучення до антисоціальних чи злочинних груп; випередження чи відставання в психосексуальному розвитку; часті переїзди родини; розлучення батьків.
Рання юність (15-17 років)	Антисоціальна родина, зубожіння сім'ї; пияцтво, наркоманія, проституція; рання вагітність; залучення в злочинні та тоталітарні групи; зґвалтування; фізичні травми, дефекти; нав'язлива дисморфофобія; нерозуміння оточуючими, самотність; цькування з боку однолітків; романтичні невдачі; суїцидальні прагнення; протиріччя між ідеалами, установками, стереотипами та реальним життям; втрата життєвої перспективи; Інтернет-залежність.
Юнацький вік (18–21 рік)	Пияцтво, наркоманія, проституція, зубожіння, безробіття; зґвалтування, сексуальні невдачі, стреси; залучення до злочинної діяльності та в тоталітарні групи; самотність; розрив між рівнем домагань та соціальним статусом; служба в армії; неможливість продовжити освіту.

Важливо також підкреслити, що, окрім соціальних та особистісних, існують певні вікові фактори ризику віктимізації особистості. Ряд дослідників перелічують серед таких факторів специфічні анатомо-фізіологічні, гормональні, емоційно-особистісні та психосексуальні зміни дитячого та підліткового віку, які роблять потенційну жертву більш вразливою. У цьому віці зростає загроза сексуального насилля, жорстокого поводження, тілесних покарань і психологічного тиску не лише з боку сторонніх осіб, а навіть і в сім'ї. Чи не найбільшу шкоду можуть заподіяти такі спотворені типи батьківського ставлення, як депривація або симбіоз, що закладають основи віктимної організації особистості – знижену самооцінку, почуття провини, безпорадності, меншовартості, підвищену тривожність, невпевненість у собі та пасивність особистості [10, 67-68].

Чинники віктимності також можна виокремити розглядаючи механізм віктимізації, наприклад, дітей. Так О. Б. Бовть встановив, що в механізмі віктимізації дитини беруть участь щонайменше чотири найважливіших компоненти [4, 29]:

1) ситуативні чинники віктимогенного характеру – наприклад, ненавмисне ушкодження чи примусова участь у колективній бійці;

2) віктимогенні індивідуально-психологічні властивості дитини – агресивність, конфліктність, зухвалість, нахабність, або ж тривожність, боязливість, невпевненість у собі, занижений рівень самооцінки та ін.;

3) специфічний психоемоційний стан дитини – надмірна емоційна збудженість, або ж пригніченість, втомленість, фрустрація та ін.;

4) суто віктимна поведінка – наприклад, провокування конфліктів, бійок чи, навпаки, демонстрація нерішучості, невпевненості та ін.

Загалом ці ж компоненти можна застосувати і до інших вікових груп. Важливим для нашого дослідження є присутність вказівки на залежність вірогідності віктимізації від загального психоемоційного стану жертви, який і зумовлює подальший вектор її поведінки. Відповідно, без достатнього з'ясування цього питання загальне вивчення віктимності не може бути повним та об'єктивним. Але повернемося до огляду віктимізуючих детермінант.

Учені вказують, що важливий вплив на віктимізацію особи має стиль батьківського виховання. Найвищим показником порушення механізмів інтеграції сім'ї постраждалих, що справляє на них «патологізуючий» вплив, є зсув в установках виховання батьків на бажану стать, перевага або жіночих, або чоловічих якостей. Його наявність вказує на гіперпротекцію, «емоційне відторгнення» у батьківському ставленні, яке зумовлюється не справжніми рисами характеру, а тими, які приписуються їх статі: чоловіку – жіночих і навпаки. Все це призводить до виникнення певних психологічних комплексів, що можуть стати причиною віктимізації особи [15, 1051].

О. О. Андронніковою було виділено основні чинники віктимізації дітей в рамках сімейної структури [2, 18-19]:

1. Чинники, пов'язані з психічними особливостями батьків, що впливають на емоційне становлення дитини. Сюди відноситься специфіка взаємодії батьків з дітьми, заснована на порушеннях емоційно-психологічного статусу батьків:

– гіперопіка матері, заснована на тривожності і почутті самотності, що може призвести до формування у дитини невпевненості у своїх силах, тривожності, неадекватної оцінки того, що відбувається;

– нервові зриви у вигляді крику, фізичного покарання, жорстокого поводження, незліченних зауважень і критики, незадоволеність батьків власним життям;

– психопатологія батьків, яка призводить до спотворення міжособистісних інтеракцій, жорсткому психологічному, а часто і фізичному поводженню з дітьми;

– емоційні порушення організації сім'ї: афективність, яка призводить до метушливості в будинку і надзвичайного почуття провини; тривожність у відносинах, що прив'язує дітей; недостатня емоційна чуйність;

– певні особистісні особливості матерів (депресія, низька самооцінка, жертвовність, нарцисизм, імпульсивність, нестабільність ідентифікації), які через механізм ідентифікації призводять до формування характерного стилю особистісного реагування дитини.

2. Чинники, пов'язані з об'єктивним станом соціально-економічного статусу сім'ї:

– низький соціально-економічний статус сім'ї, життєва невлаштованість, економічна нестабільність, що призводить до віктимізації в сім'ї, а в підлітковому віці до додаткової віктимізації в рамках підліткової субкультури;

– неповна сім'я, відсутність необхідної соціальної підтримки, що призводить до невротизації та соціальної ізоляції матері, яка проектує свої

почуття на дітей у вигляді жорстокого поводження або глибокого почуття провини;

– надзвичайно молодий вік батьків, що супроводжується фінансовою невлаштованістю, низьким рівнем освіти і неадекватними знаннями про дитину, що призводить до ігнорування потреб дитини, її відчуженню, емоційної депривації, до віктимізації.

3. Чинники, пов'язані з нормами і стилем сімейного виховання:

– особливості стилю сімейного виховання, що формують віктимну особистість (наприклад, авторитарний стиль призводить дитину до відчуття своєї «ущербності», до протестної поведінки, а гіперопіка – як до невпевненості і безпорадності, так і до некритичності);

– розбіжність норм і цінностей сім'ї, абстрактність поняття моралі;

– конфлікти в сім'ї, в тому числі і подружні труднощі, що збільшують ризик інцестуальних відносин; алкоголізація одного або обох батьків, що призводить до формування співзалежних та брутальних відносин, занедбаності дітей.

Психологи, які досліджують питання віктимності в розрізі різних теорій розвитку, одночасно наголошують на значенні продуктивного розв'язання кожної вікової кризи. Те, в якому руслі надалі піде подальше формування дитини майже повністю залежить від її оточення: спершу родини, а потім і інших соціальних інститутів (дитячий садочок, школа тощо). Головна проблема полягає в тому, що психологічні проблеми, які виникають у ранньому віці, провокують появу нових ускладнень по мірі дорослішання. Наприклад, рання шкільна дезадаптація без відповідного коригувального впливу буде поглиблюватись дезадаптацією в середніх класах, що може виражатись в конфліктних ситуаціях з однолітками. А оскільки самооцінка людини закладається в ці роки, виникає високий ризик, що дитячий чи підлітковий досвід перебування в позиції жертви буде перенесений в доросле життя з наступною його реалізацією в ролі постраждалого. Ми не даремно акцентуємо

увагу на питаннях виховання, оскільки вони є передумовою розвитку подальшого уміння конструктивно та ефективно вирішувати складні життєві ситуації не доводячи до ескалації конфлікту, може запобігти загрози віктимізації особистості. На противагу тому, коли в родинях закріплюється та передається «в спадок» деструктивний спосіб реагування на ті чи ті життєві негаразди.

Як доказ можемо навести теорію американського психолога Е. Берна, який аналізує життєві сценарії, що інтеріорізуються в родинях – в деяких сценаріях роль жертви нав'язується в тому числі. Іншим доказом є помічена психологами закономірність, згідно з якою донька алкозалежного батька має досить високі шанси стати дружиною такої самої залежної людини; донька, по відношенню до якої батько проявляв насильство, відносно часто одружується з чоловіком, який продовжує вчиняти ті самі дії. Поведінка жертви несе в собі заряд беспорядності, впевненості в тому, що зовнішні події мало контрольовані та мало залежать від нього; така фаталістична позиція породжує стійке переконання в тому, що нічого не можна змінити чи попередити. В розрізі змальованої картини цікавим буде ознайомлення з теорією вивченої беспорядності чи безпомічності, автором якої є М. Селігман. Експериментальним шляхом було встановлено, що суб'єктивний досвід переживання неконтрольованих подій викликає відчуття беспорядності. За цих обставин втрачається необхідність пошукової активності – діяльності, спрямованої на зміну або зовнішніх умов, або внутрішніх, тобто свого ставлення до ситуації або її бачення [3, 59]. Найдеструктивнішим є те, що навіть короткочасного переживання подібного досвіду достатньо для того, щоб вивчена безпомічність могла чинити вплив на подальше життя людини.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Таким чином, підсумовуючи вище викладене, можна сказати, що на підставі зазначених чинників віктимізації можна виокремити своєрідні психологічні передвісники віктимності, такі як: занижена самооцінка, невпевненість в собі;

нездатність, невміння чи небажання брати на себе відповідальність та відстоювати власну позицію; патологічне прагнення до підпорядкування; надмірна готовність приймати позицію іншого, сприймання позиції іншої людини як апріорі вірну; почуття безпорадності, меншовартості, другосортності; висока тривожність; почуття провини (об'єктивно безпідставне); пасивність тощо. В подальшому варто було б розробити та упровадити методику дослідження рівнів віктимності дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андриенко Е. В. Социальная психология: учеб. пособ. [для студ. высш. пед. учеб. завед.] / Е. В. Андриенко [3-е изд., стер.]. – М. : Изд-ий центр «Академия», 2004. – 264 с.
2. Андронникова О. О. Причины виктимизации детей в семье: аспекты профилактики / О. О. Андронникова // Мат-лы III Межрег. науч.-практ. конф., (Новосибирск, 17-18 декабря 2003). – Новосибирск, КГПУ, 2003. – С. 18-22.
3. Байер О. О. Життєві кризи особистості : навч. посіб. / О. О. Байер. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
4. Бовть О. Б. Вивчення соціально-психологічних чинників віктимної поведінки дітей та підлітків / О. Б. Бовть // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України; [за ред. акад. С. Д. Максименка]. – К., 2009. – С. 27-35.
5. Бовть О. Б. Віктимна поведінка як психологічна проблема / О. Б. Бовть // Соціальна психологія. – 2004. – №4 (6). – С. 14-22.
6. Вакуліч Т. М. Психологія віктимної поведінки: навч. посіб. / Т. М. Вакуліч. – К. : Наук. світ, 2009. – 152 с.
7. Голіна В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В. Голіна // Вісник академії правових наук України. – 2007. – № 3. – С. 185-193.
8. Журлова И. В. Социально-педагогическая виктимология : курс лекций / И. В. Журлова. – Мозырь : УО МГПУ им. И. П. Шамякина, 2010. – 172 с.
9. Иванов Ю. Ф. Кримінологія: Навч. посібник / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джужа. – К. : Вид-во Паливода А.В., 2006. – 264 с.
10. Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств / С. В. Ильина // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 65-75.
11. Ривман Д. Виктимология / Д. Ривман, В. Устинов. – СПб. : Юридический центр Прес, 2000. – 332 с.
12. Рыбальская В. Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетни / В. Я. Рыбальская // Виктимология и профилактика правонарушений: сб. науч. тр. – Иркутск, 1979. – С. 68-69.
13. Туляков В. Виктимология (соціальні та кримінологічні проблеми) / В. Туляков. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – 336 с.
14. Туляков В. Вчення про жертву злочину : соціально-правові основи : автореф.дис. на здобуття науку ступ.док.юрид.наук / В. Туляков. – Одеса : Одеська нац.юрид. академ., 2001. – 31 с.

15. Цимбал Ю. Ю. Психологічні детермінанти формування «комплексу жертви» / Цимбал Ю. Ю. // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 1050-1055.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФЕНОМЕНА ВИКТИМНОСТИ

Тинко Евгения Александровна

студентка группы ПСМ-14-2,0д, IV курс, специальность «Психология»

Geni4kaja@gmail.com

Научный руководитель

Москалев Максим Владимирович,

кандидат психологических наук, доцент кафедры общей, возрастной и педагогической психологии Института человека Киевского университета имени Бориса Гринченко

m.moskalov@kubg.edu.ua

Аннотация. В статье раскрыта сущность понятий «виктимность», «жертва» и причины вступления такого поведения личностью. Освещены психологические особенности и основные факторы, вызывающие виктимизации у детей.

Ключевые слова: жертва, виктимность, виктимизация, виктимное поведение, факторы виктимности личности.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF PHENOMENON OF VIKTYM BEHAVIOR

Yevheniia A. Tynko

student group PSM-14-2,0d, IV course, specialty "Psychology"

Geni4kaja@gmail.com

Supervisor

Maksym V. Moskaliyov,

Ph.D in psychology, assistant professor of general, age and educational psychology of Institute of Human Sciences of Borys Grinchenko Kyiv University

m.moskalov@kubg.edu.ua

Abstract. The essence of the concepts of "viktyim", "victim behavior" and the reasons for the acquisition of such behavior personality are given in the article. The author highlights the main features and psychological factors that cause victimization of children.

Keywords: victim, viktyim behavior, victimization, personality's factors of viktyim behavior.